

Terör Örgütü Mensuplarına Yönelik Radikalleşmeden Arındırma Süreçleri ve DDR Modelinin Analizi: Endonezya JI Örneği

Alp Cenk Arslan¹

Öz

Bu çalışma, terör örgütü mensuplarına yönelik radikalleşmeden arındırma ile ilgili kavram ve süreçleri analitik olarak tartışmayı amaçlamaktadır. Betimsel analiz ve vaka çalışması gibi nitel araştırma yöntemlerini kullanan bu makale, radikalleşmeden arındırma programları ve süreçlerine ilişkin mevcut tartışmaları incelemektedir. Radikalleşmeden arındırma, doğası gereği zorlu bir süreç olmasına rağmen küresel ve bölgesel terörizm olgusunun yükseldiği günümüz bağlamında önemli bir kavram olarak görülmektedir. Zira terörizmin temel nedenlerinden birisi radikalleşmedir ve ancak radikalleşmeden arındırma çabalarıyla terörist faaliyetler önemli ölçüde engellenebilir. Dünya çapındaki sayısız örnek radikalleşme sürecinin ele alınmadığı ve terör örgütü mensuplarının şiddetten uzaklaştırılması için çaba sarf edilmediği takdirde terörizmin gelişmeye devam edebileceğini göstermiştir. Bu makale ilk olarak radikalleşmenin kavramsal çerçevesini ve ilgili terimleri ayrıntısıyla ortaya koymakta ve radikalleşme ile radikalleşmeden arındırma arasındaki kavramsal ilişkiyi tanımlamaktadır. Daha sonra, radikalleşmeden arındırma süreci için önerilen bir çerçeve olan silahsızlanma, silahlı örgütün dağıtılması ve yeniden entegrasyon (Disarmament - Demobilization - Reintegration / DDR) modelini incelemektedir. Makalenin vaka çalışması bölümünde Endonezya'da uygulanan radikalleşmeden arındırma yöntemleri detaylandırılmakta ve bu yöntemlerin yaklaşımı ve etkinliği derinlemesine analiz edilmektedir. Bu çalışma, radikalleşmenin teorik ve pratik yönlerinin kapsamlı bir incelemesini sunarak, radikalleşmeyle mücadele etmek ve sürdürülebilir kamu düzenini teşvik etmek için gerekli stratejilerin daha geniş bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, İç Güvenlik Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, alpcenkarslan@gmail.com, ORCID: [0000-0002-5526-2089](https://orcid.org/0000-0002-5526-2089).

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 09.06.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 26.09.2024

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published as open access under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

Anahtar Kelimeler: Terörizm, Kriz ve Çatışma Yönetimi, Radikalleşmeden Arındırma, DDR Modeli, Güvenlik Çalışmaları.

Deradicalization Processes of Terrorist Organization Members and the Analysis of DDR Model: The Case of JI in Indonesia

Abstract

The aim of this study is to analytically discuss the concepts and processes related to the deradicalization of terrorist organization members within the broader term “deradicalization”. Exploiting qualitative research methods such as descriptive analysis and case study, this article examines the current debates on deradicalization programs and processes. Despite being an inherently challenging process, deradicalization is seen as a significant concept in the current context of rising global and regional terrorism. The main reason for this is that radicalization lies at the root of terrorism and only through deradicalization efforts can terrorist activities be prevented once and for all. While military strategies play an important role in the broader concept of counterterrorism, numerous examples from around the world have demonstrated that terrorism can continue to flourish if radicalization is not addressed and efforts are not made to divert terrorist organization members away from violence. This article first outlines the conceptual framework of radicalization and related terms and defines the conceptual relationship between radicalization and deradicalization. It then examines a proposed framework for the deradicalization process: the disarmament, demobilization and reintegration (DDR) model. The case study section of the article details the deradicalization methods applied in Indonesia and analyzes their approach and effectiveness in depth. By providing a comprehensive review of the theoretical and practical aspects of radicalization, this study aims to contribute to a broader understanding of the strategies necessary to counter radicalization and promote sustainable peace.

Keywords: Terrorism, Crisis and Conflict Management, Deradicalization, DDR Model, Security Studies.

Extended Abstract

This study aims to analyze the deradicalization processes of terrorist organization members and the DDR (disarmament, demobilization and reintegration) model used in these processes. Deradicalization is an important process that aims to prevent terrorist activities by addressing the radicalization that lies at the root of terrorism. Although military strategies play an important role in the fight against terrorism, it has been observed that terrorism can continue to flourish if radicalization is not addressed. This paper defines the relationship between the concepts of radicalization and deradicalization and details the proposed DDR model in

the deradicalization process. Deradicalization methods applied in Indonesia are also discussed as a case study.

Deradicalization refers to the process of de-radicalization and involves abandoning extremist ideas and accepting that the use of violence to effect change is unacceptable. This process can be described as encouraging individuals to adopt a more moderate position. The question of whether deradicalization is the opposite of radicalization or a different process is debated in the literature. In this study, it is important to define the conceptual relationship between radicalization and deradicalization.

Radicalization is an extremist system of thought that involves using violence as a method to affect social change. Deradicalization is the process of giving up an extremist worldview. This process usually aims to psychologically and socially cleanse individuals of radical ideas.

The disarmament, demobilization and reintegration (DDR) model is an important framework for the deradicalization process. The DDR model aims to reintegrate members of terrorist organizations into society. The disarmament phase involves the collection of weapons from members of the organization and the registration of these members. This phase symbolically emphasizes the end of violence and increases security.

The demobilization phase involves the formal and controlled disbandment of armed groups and individuals. Preparation and support programs are established for the return of those who have laid down arms to civilian life. The reintegration phase aims to integrate disarmed individuals into society. This phase includes economic assistance, educational support and psychosocial support.

The disarmament process is the first step in DDR and involves the collection, documentation and registration of weapons of violent group members. The aim of this phase is a short-term goal, but it focuses on reducing the number of weapons, increasing security and building trust between the warring parties. On the other hand, a side objective of disarmament is to prevent the proliferation of these weapons to other regions. In some recent examples, these weapons have been publicly destroyed. Indeed, the most important aspect of this phase is that it symbolically emphasizes the end of violence. If this first phase is carried out well, the success rate of the subsequent phases of DDR increases.

The demobilization phase involves the formal and controlled disbandment of armed groups and individuals. The demobilization phase begins with the establishment of a reception center for those who lay down their arms and leave the territory of the organization. These reception centers are an intermediate location where the disarmed person arrives before going back to the community. Then, during the demobilization process, preparation and support programs are established for the return of the disarmed to civilian life. Of course, it is also known that in some cases, some disarmed persons are exempted from this reception center practice. On the other hand, there are also cases where those who have laid down arms are integrated into an official armed force.

The reintegration phase is the last phase of DDR, but also the most difficult. Reintegration begins with the return of individuals who have laid down arms to their homes. Psychological and sociological problems often

arise at this point. While some individuals who have laid down arms are welcomed when they reach their homes or other environments, many others face rejection. The most important aim of the reintegration phase is for those who have laid down their arms to integrate into the economy of the society and to have a life in which they can earn an income. People who integrate into the economy not only earn an income but also acquire a new role in society. Banholzer bases the reintegration phase on three main categories. These are economic assistance, educational support and psychosocial support. Practices involving economic assistance are usually based on a one-off payment or a payment for a period of time. Education support includes training to enable people to acquire appropriate skills in the process of integration into the economy. This can range from teaching illiteracy to vocational training. Finally, psychosocial support includes supporting people to build social relationships and careers in their daily lives. Psychosocial support can take the form of psychotherapy in some cultures and traditional ceremonies in others.

Deradicalization programs in Indonesia are an important subject of study in the context of combating terrorism and violent extremism. These programs have been developed and implemented by organizations such as the Indonesian National Counter-Terrorism Agency (BNPT). Deradicalization programmes in Indonesia have emphasized the role of former militants and emphasized cultural interaction. Through a method called “cultural debriefing”, the psychological state of defectors and their thoughts about violence were analyzed. The success of the deradicalization program in Indonesia was also made possible by the success of intelligence gathering methods from within the organization. However, it is also known that some former militants have reengaged in violent acts after their release. This suggests that deradicalization programs have not been entirely successful.

This study analytically examines the concepts of radicalization and deradicalization and highlights the importance of the DDR model in deradicalization processes. Using Indonesia as a case study, the analysis reveals how these processes work in practice and the challenges they face. The experiences of deradicalization programs in Indonesia in the processes of de-radicalization and reintegration into society provide an important basis for understanding the feasibility and success of such programs.

Giriş

Terörizm ve radikalleşme yüzyıllardır küresel güvenlik ve toplumsal istikrar için önemli tehditler oluşturmaktadır. Terörizm, siyasi amaçlar doğrultusunda sivilere ve devletlerin güvenlik güçlerine karşı şiddet ve gözdağı kullanılması şeklinde kendisini göstermektedir. Terörizmin ardında yatan en önemli faktörlerden birisi olan radikalleşme ise bireylerin hedeflerine ulaşmak için şiddet kullanımını meşru gören aşırılık yanlısı siyasi, sosyal veya dini ideolojileri benimseme sürecidir. Bu süreç toplumsal istikrarı bozmakta, kitlesel korkuyu körüklemekte ve önemli can ve mal kayıplarına yol açmaktadır.

Radikalleşmenin nedenleri çok yönlü olmakla birlikte, bir dizi sosyal, ekonomik, siyasi ve psikolojik faktörü kapsamaktadır. Ekonomik hak mahrumiyeti, siyasi mağduriyetler, kimlik krizleri, sosyal ağlar ve internet teknolojisi bireyin aşırılığa yol almasına ve radikal ideolojilere maruz kalmasına etki etmektedir. Bu noktadan hareketle, etkili terörizmle mücadele stratejileri sadece terörizmin semptomlarını değil, altında yatan kök nedenleri de ele almak zorundadır.

Radikalleşme süreçlerinin anlaşılması ve etkili radikalleşme karşıtı programların geliştirilmesi, tüm dünyada terörizmle mücadele açısından hayati önem taşımaktadır. Radikalleşmeden arındırma, aşırılıkçı görüşteki kişilerin ideolojilerini meşru zemine yönelik dönüştürmeyi, onları şiddet içeren faaliyetlerden uzaklaştırmayı ve topluma yeniden entegre etmeyi içeren bir dizi yöntemi içermektedir. Radikalleşmeden arındırma programları tipik olarak psikolojik danışmanlık, mesleki eğitim ve toplum desteği gibi unsurları içermektedir. Bu tür girişimlerin başarısı, uzun vadeli barış ve güvenlik için hayati önem taşımakta ve eski aşırılık yanlıları arasında yeniden suç işleme riskini azaltmaktadır.

Esasen radikalleşmeden arındırma, doğası gereği yönetilmesi zor bir yöntem olmasına rağmen küresel ve bölgesel terörizm olgularının yükselişe geçtiği günümüzde önemli bir kavram olarak görülmektedir. Bir diğer deyişle, radikalleşmeden arındırma küresel bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun temel sebebi ise radikalleşmenin terörizmin nedenleri arasında olduğu ve ancak radikalleşmeden arındırma çabalarıyla terör faaliyetlerinin kesin bir şekilde sona erdirilebileceği varsayımdır. Elbette “terörizmle mücadele” olarak da isimlendirilen daha geniş bir çatı kavramın altında askeri güç kullanımı ve polisye tedbirler önemli bir yer tutsa da dünyada birçok örnek radikalleşme sürecinin bitirilmediği ve terör örgütü üyelerinin şiddetten vazgeçirilmesine çaba harcanmadığı durumlarda terörizmin tekrar beslenip güçlendiğini göstermiştir. Radikalleşmeden arındırma olgusu ve kavramı bu nedenle önem taşımaktadır.

Bu doğrultuda Endonezya’daki İslam Cemaati (Jamaat-e-Islami / JI) isimli örgüt bağlamında radikalleşmeden arındırma programlarının araştırılması hem akademik çalışma hem de pratik terörizmle mücadele çabaları için kritik öneme

sahiptir. Dünyanın en büyük Müslüman çoğunluğa sahip ülkesi olan Endonezya, terör saldırıları gerçekleştiren JI gibi aşırılık yanlısı örgütlerden kaynaklanan zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Endonezya'nın radikalleşmeden arındırma girişimlerinin etkinliğini ve özelliklerini anlamak, özel yaklaşımların terörizm tehdidini nasıl azaltabileceğine dair değerli bilgiler sunmaktadır. Bu tür bir vaka çalışması sadece radikalleşmeden arındırmaya ilişkin tartışmalara katkıda bulunmakla kalmayıp, aynı zamanda benzer aşırılık yanlısı tehditlerle boğuşan diğer ülkeler için potansiyel bir model teşkil etmektedir. Ayrıca bu vaka seçimi sürdürülebilir kamu düzeni ve güvenliğinin teşvik edilmesinde çok yönlü stratejilerin önemini vurgulamayı amaçlamaktadır.

Araştırmada Endonezya'daki JI örgütüne uygulanan radikalleşmeden arındırma programlarının merkeze alınmasında, tarihsel bağlam, vakanın çok yönlü yaklaşımı, küresel uygunluk ve iş birliğine dayalı çabalar gibi kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Endonezya'da 1940'lar ve 1950'lerdeki dini tandanslı radikal eylemlere kadar uzanan aşırıcılıkla mücadele geçmişi önemlidir. Bu tarihsel bağlam ülkedeki radikalleşme ve terörizmle mücadele stratejilerinin gelişimini anlamak için zengin bir arka plan sağlamaktadır. Endonezya'nın radikalleşmeden arındırma programları çok yönlü yaklaşımlarıyla dikkat çekmektedir. Bu farklı stratejiler, farklı bağlamlarda neyin neden işe yaradığına dair değerli içgörüler sunmaktadır. Öte yandan, Endonezya deneyimi yalnızca Güneydoğu Asya için değil, aynı zamanda dini tandanslı aşırıcılıkla benzer zorluklarla karşılaşan dünyanın diğer bölgeleri için de geçerlidir. Son olarak, Endonezya'nın devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları, din alimleri ve eski aşırılık yanlıları da dahil olmak üzere çeşitli paydaşlarla yaptığı iş birliği, radikalleşmeden arındırmaya yönelik koordineli ve kapsayıcı bir yaklaşımın önemini vurgulamaktadır.

Araştırmanın temel araştırma sorusu, "Radikalleşmeden arındırma programlarının etkinliğini hangi faktörler belirlemekte ve bu programlar bireylerin uzun vadeli toplumsal entegrasyonunu nasıl sağlamaktadır?" şeklinde formüle edilmiştir. Araştırma, özellikle Endonezya'daki deradikalizasyon programlarına odaklanarak, bu programların başarılı olmasında hangi unsurların etkili olduğunu ve bireylerin radikal ideolojilerden uzaklaştırılmasını sağlayan faktörleri incelemeyi hedeflemektedir. Buna ek olarak terör örgütleri mensuplarının bu örgütlere bağlılıktan vazgeçirilmeleriyle ilgili olan ve radikalleşmeden arındırma kavramı altında değerlendirilen kavramlar ve süreçleri analitik olarak incelemek hedeflenmektedir.

Literatürde terör örgütü mensuplarına yönelik radikalleşmeden arındırma süreçleri ve programları üzerine çeşitli tartışmalar bulunmasına rağmen, özellikle Türkçe literatürde konu üzerine çalışmalar kısıtlıdır. Ayrıca yine Türkçe literatürde Endonezya'daki JI örneği üzerinden DDR modelinin (Disarmament – Demobilization - Reintegration) uygulanması ve etkinliğine dair kapsamlı bir analiz eksikliği bulunmaktadır. Bu çalışma, söz konusu literatür boşluğunu

doldurarak, JI örgütüne yönelik radikalleşmeden arındırma süreçlerinin DDR modeli çerçevesinde nasıl uygulandığını ve bu süreçlerin etkinliğini değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, çalışma hem teorik hem de pratik düzeyde radikalleşmeden arındırma süreçlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışmada terör örgütü mensuplarına yönelik radikalleşmeden arındırma süreçleri ve programları üzerine literatürde yer alan tartışmalar analitik bir değerlendirmeye tabii tutulmuştur.

Makalede öncelikle radikalleşmeden arındırma ile ilgili kavramlar üzerine bir kavramsal çerçeve çizilecek ve tanımlamalara başvurulacak, aynı zamanda radikalleşme ve radikalleşmeden arındırma arasındaki kavramsal ilişki tanımlanacaktır. Ardından radikalleşmeden arındırma sürecine dair öne sürülen bir model olan “silahsızlanma, silah bırakma ve yeniden bütünleşme” anlamına gelen DDR modeli incelenecek ve bu modeldeki süreç tanımlanacaktır. Son olarak makalenin vaka incelemesine geçilecek ve Endonezya’da uygulanan radikalleşmeden arındırma yönteminin ayrıntılarına yer verilecektir.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Çalışmanın giriş bölümünde de bahsedildiği üzere sağlıklı bir analiz yapabilmek için radikalleşmeden arındırma olarak belirtilen üst başlığın altındaki kavram setini, bu set içerisinde bulunan kavramların tanımlarını ve birbirlerinden farklarını açıklamak gerekmektedir. Esasen, terörizmle mücadele noktasındaki stratejiler uzun yıllar askeri ve kolluk kuvvetleriyle ilintili teknikler kapsamında değerlendirilmiştir. Horgan’a göre Amerikan yaklaşımı yarı askeri ve proaktif özellikleri barındırırken, Avrupa yaklaşımı politikayı önceleyen özelliklere haizdir (Horgan, 2009a: 258). Ancak dünyanın terörizme ve dolayısıyla radikalleşmeye psikolojik açıdan bakma zorunluluğu önemini korumaktadır. Psikolojik yaklaşımlar hala “alternatif terörizmle mücadele” olarak adlandırılırken, terörizmi besleyen radikalleşme olgusu birincil yöntemler olarak psikolojik çözüm önerilerini gerektirmektedir (Horgan, 2009a: 259; Della Porta ve LaFree, 2012: 8). Zira psikolojik yaklaşım terörizmle mücadelede pratik noktalara odaklanmak anlamına gelmektedir. Bunun dışında askeri ve politik yaklaşımların teorik bazda sınırlı kaldığı ve terörizmle mücadelenin radikalizmden başlatıldığı noktalarda işe yaramadığı görülmektedir (Koehler, 2016: 45).

Radikalleşme, toplumsal değişimi etkilemek amacıyla şiddetli bir yöntem olarak kullanma, destekleme veya kolaylaştırmayı içeren aşırılık yanlısı bir düşünce sisteminin benimsenmesi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla radikalleşmeden arındırma da aşırılık yanlısı bir dünya görüşünden vazgeçme ve değişimi etkilemek için şiddet kullanımının kabul edilemez olduğu düşüncesine varma süreci olarak tanımlanabilmektedir (Rabasa vd., 2010: 14). Bir süreç olarak kabul edilen radikalleşmeden arındırma, yavaş bir süreç olmakla birlikte etkisini çoğulcu bir ortamda göstermektedir. Radikalleşmeden arındırma kısaca aşırılıkçı siyasal, sosyal veya dini görüşleri olan bir insanın daha ılımlı bir dünya görüşüne sahip olması yönünde teşvik edilme süreci olarak kabul edilmektedir.

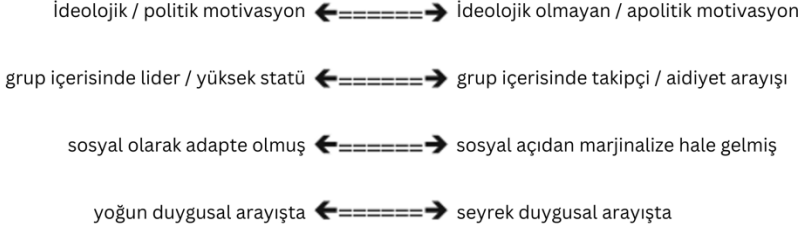
Dolayısıyla, radikalleşmeden arındırma üzerine tartışmalarda kavramın radikalleşme ile olan ilişkisi dikkate alınmaktadır. Radikalleşmeden arındırmanın radikalleşmenin tersi mi olduğu yoksa bu iki kavramın farklı bir şekilde tanımlanması mı gerektiği konusuna odaklanmak önem arz etmektedir. Kruglanski vd. bu tanımlanmanın yapılması için analiz seviyelerinin dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır (Kruglanski vd., 2014: 85).

Radikalleşme ideolojik olarak önerilen bir hedefe ulaşmak için şiddetin kullanılmasındaki bağlılığı yansıtmaktadır. Aynı şekilde böyle bir durumda alternatif hedeflere ve değerlere bağlılığın azalması da söz konusu olmaktadır. Radikalleşmeden arındırma ise siyasal hedefe giden süreçte şiddetin bir araç olarak görülmesi durumunun ve bu araca olan bağlılığın azalmasını ifade etmektedir (Taskarina ve Nuri, 2021: 687).

Bağımlı değişkenin ayrılma (disengagement) mı yoksa radikalleşmeden arındırma mı olduğu literatürde tartışılan bir konudur. Ayrılmanın kendi başına radikalizmden kopmayı içermemesi veya ayrılmanın çoğunlukla belirli koşullar çerçevesinde gerçekleşmesi esas odaklanılacak kavramın radikalleşmeden arındırma olmasını gerektirmektedir (Ilyas ve Athwal, 2021). Bir örnek vermek gerekirse, terör örgütü mensubunun, rasyonel seçim teorisiyle bağlantılı bir şekilde belirli maddi veya farklı türde desteklerden faydalanmak üzere örgütten ayrılması onun radikal düşüncelerden uzaklaştığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla bu terör örgütü mensubunun gelecekte tekrar terör faaliyetlerine karışma ihtimali, yani yeniden suç işleme eğilimi (recidivism) riski kaybolmamaktadır (Horgan ve Braddock, 2010: 270).

Radikalleşmeden arındırmayla ilgili diğer kavramsal tartışma noktaları ise radikalleşmeden arındırmada kullanılan tipolojiler ve radikalleşmeden arındırmanın sürecidir. Tipolojilerle ve profillemeyle ilgili temel sorun çoğu terör örgütü mensubunun bu kalıplara uymamasıyla ilgilidir. Buna göre bir terör grubuna uyan tipoloji başka bir terör grubuna uymamaktadır. Bjørgo radikalleşmeden arındırma süreçlerinde profilleme çalışmalarının başarı gösteremediğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda tipolojilere de aynı şekilde fazla güvenilmemesi gerektiği üzerine bir yorum yapılabilir. Bu noktada önerilen seçenek ise daha dinamik bir yaklaşımın sergilenmesi yönündedir. Bu dinamiğin içerisinde aşırılıkçı grupların mensuplarının yaş, cinsiyet ve içe/dışa dönüklüğü gibi etmenlerin yer alması gerekmektedir (Bjørgo, 2011: 277-279). Şekil 1'e göre bu yöntemle ilgili dört boyut sıralanmaktadır. Bunlar ideolojik / politik motivasyon – ideolojik olmayan / apolitik motivasyon, grup içerisinde lider / yüksek statü – grup içerisinde takipçi / aidiyet arayışında olmak, sosyal olarak adapte olmuş – sosyal açıdan marjinalize hale gelmiş, yoğun duygusal arayışta – seyrek duygusal arayışta olarak sıralanmaktadır.

Şekil 1: Tipoloji Sistemi (Bjørøgo: 2011, 279).

Süreç noktasında ise literatürde farklı görüşler ve nitelemelere rastlanmaktadır. “Terörist” olmaya giden süreci daha iyi analiz edebilmek için terörizm sürecini soyut bir süreç olarak görmeyi terk etmek gerekmektedir. Bunun yerine ilgili davranışları tanımlamak ve “teröristleşme” sürecinin somut çıktılarına odaklanmak faydalı bir yöntem olarak görülmektedir (Reinares, 2011: 782). Horgan terörizm sürecini terörist olmak, terörizmin içinde olmak, terör faaliyetlerine katılmak ve terörizmden ayrılmak olarak sıralamaktadır (2009b: 10). Burada ilk iki aşamanın birbirinden farklı olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Terörist faaliyetlere katılmak safhasını değerlendirmek için bazı sorunların tanımlanması gerekmektedir. Bunlardan ilki insanların kariyer, aile hayatı ve buna benzer bir yaşam tarzını bırakarak neden terör faaliyetlerinin içinde yer aldığını düşünmek önemlidir. Terörizme katılmanın bir kademeli sosyalleşme duygusu ile ilintili olduğu düşünülmektedir (Horgan, 2009a: 265). Katılım aşamasında bireyin yaşadığı duygu bağlılığın gelişmesi sürecinde kademeli bir şekilde artmaktadır. Katılım sonrası terörizm faaliyetlerine intisap etmek ise bağlılığı güçlendirmeyi amaçlayan bir ritüel duygusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Terör örgütlerinden ayrılmada süreç genellikle travmatik bir olay veya duygusal bir kriz gibi tetikleyici bir durumla başlamaktadır. Bahsi geçen tetikleyici durumun yalnızca tek bir olay olması gerekmemektedir. Bu durum çeşitli olayların birikimi ya da terör örgütünün ideolojisinin sosyal değişime yol açmada başarısız olduğunun farkına varma gibi süreç içeren durumlara da karşılık gelebilmektedir. Özetle tetikleyici durum bireyin dünya görüşünde bazı tutarsızlıklar yaşanması anlamına gelmektedir (Reiter vd., 2020).

Tetikleyici durum genellikle bir sorgulama dönemine işaret etmektedir. Birey terör örgütünden ayrılmanın pozitif ve negatif yönlerini tartmakta ve basit bir hesaplama gerçekleştirmektedir. Bu içsel muhasebe örgütten ayrılmanın beklenen faydasının örgütte kalmanın faydasına kıyasla daha fazla olmasına ve bu faydanın aşılıp aşılmadığını belirleyen çıkış engellerine bağlı olmaktadır (Suratman, 2018).

Bireyin içsel muhasebe sonrası örgütten ayrılmaya karar vermesi bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu dönüm noktası, bireyin örgütten ayrılmanın olası faydalarının örgütte kalmanın faydalarına baskın gelmesi sonucu gerçekleşmektedir. Bu noktada birey örgütten açık ya da gizli bir şekilde ayrılmayı tercih etmektedir. Elbette bu tercih de bir düşünme, muhasebe ve karar verme sürecini gerektirmektedir. Diğer yandan terör örgütüne bağlı bir şekilde geçirilen sürenin uzunluğu örgütten çıkma yöntemini etkilemektedir. Wright'ın çalışmasına göre görece daha kısa bir süre örgüt içinde bulunmuş mensuplar örgütten gizli bir şekilde ayrılırken, uzun yıllar örgüt üyesi olan kişiler ayrılma kararlarını kamuoyuna açık bir şekilde duyurmaktadır (1988: 152). Bu konudaki tartışmalar örgütten ayrılma stratejisinin bireylerin radikalizmden uzaklaşıp uzaklaşmadıklarına yönelik bulgular da sunmaktadır. Zira örgütten ayrılışını kamuoyuna açık bir şekilde ilan eden bir bireyin radikal düşüncelerinde ciddi bir değişiklik olduğu varsayılmaktadır. Diğer yandan üyelerin gizli bir şekilde örgütten ayrılmaları gelecekte tekrar terör örgütüne dönebileceği ihtimalini doğurmaktadır (Rabasa vd., 2010: 19).

Sonraki aşamada örgütten ayrılan bireyin yeni bir kimlik geliştirmesi ve topluma yeniden entegre olması süreci ortaya çıkmaktadır. Terör örgütünden ayrılan bir bireyin toplum tarafından izole edilmemesi, istikrarlı bir işte çalışması ve sosyalleşmesinin devam etmesi onun tekrar bir terör grubuyla iletişim kurmasını önleyen faktörler arasındadır. Bunun tam tersi bir durumda bireyin tekrar terör grubuna katılması, oradaki sosyal çevreye geri dönmesi durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu noktada terör örgütüne bağlı olmanın, diğer bir deyişle bir terör örgütü üyesi olmanın tam zamanlı bir durum olduğunu kabul etmek gerekmektedir (Ike vd., 2021). Dolayısıyla terör örgütünden ayrılan kişinin tam zamanlı çalışacağı işinin olması ve diğer sosyalleşme dinamikleri terörden ayrı kalma ve radikalizmden uzak durma noktalarında oldukça önem arz etmektedir.

Şekil 2'ye göre yatay eksen bireyin yaşamının radikal grupla ilişki yoğunluğunu gösterirken, dikey eksen bireyin radikal grup içerisinde kaldığı süreyi vurgulamaktadır. Buna göre hayatları radikal grupla kısıtlı şekilde ilişkili olan ve grupla kısa süreli ilişki geliştiren bireyler öncelikle “sempatizan”, ardından “destekçi” olarak konumlanmaktadır. Destekçiler, sempatizanlara kıyasla hayatlarını grupla daha fazla ilişkili hale getirmişlerdir. Diğer yandan uzun süredir radikal grup içerisinde yer alan ve hayatlarını çok büyük bir oranda grupla ilişkilendiren mensuplar ise “çekirdek üyeler” ve “aktivistler” olarak adlandırılmaktadır. Burada da aktivistlerin süre açısından çekirdek üyelere daha kısa bir zaman diliminde örgütle ilişkili bulunduğu belirtilmektedir.

Şekil 2: Bağlılık Seviyesine Göre Radikal Tipolojileri ve Süreç (Rabasa vd., 2010: 26).

Radikalleşme ve terörizm çalışmalarında gözden kaçırılan bir diğer konu ise bireyin örgüte bağlılığının artması sürecinde örgüt içerisinde fiziksel ve psikolojik olarak belirli yetiler elde etmesidir. Bu yetiler arasında silah kullanımı gibi fiziksel beceriler ile ideolojik eğitim, zihinsel dayanıklılık ve grup bağlılığını artıran psikolojik yetenekler bulunmaktadır (Horgan, 2009a: 265; Bjørgo, 2011: 284). Psikoloji noktasında terör örgütü mensuplarının radikalleşmeden arındırılması süreçlerinde iki düzey öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki kişinin mensubu olduğu terör örgütü düzeyi, diğer bir deyişle grup düzeyiyken, diğeri ise örgüt mensubunu içine alan bireysel düzeydir. Radikalleşme ve radikalleşmeden arındırma çoğunlukla psikoloji bakış açısıyla ilgili olduğundan, bu iki düzeyi psikolojik arka planlarıyla ele almak gerekmektedir.

Bu bağlamda terörist, bireysel olarak grup içerisinde bir kabul kazanmaktadır. Aynı şekilde birey tarafından algılanan bir ödül duygusu da söz konusu olmaktadır. Diğer yandan, ödül duygusu bireyin terör örgütüne ilk girişinde de önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla hem örgüte ilk katıldığında hem de örgüte bağlılığın artmasında ödül duygusu önem arz etmektedir (Silke, 2008: 115).

Terör örgütünden ayrılmak, birey için kritik bir bilişsel ve sosyal değişimi getirmektedir. Ayrılma düşüncesinde olan birey hala örgütün aktif bir üyesiyken örgüt içerisindeki sosyal normları, değerleri, tutumları ve beklentileri bir süre paylaşmış gibi yapmakta, ardından bunları terk etmektedir. Ancak bu her şahıs ve olayda aynı şekilde kendisini göstermemektedir. Birey, bahsi geçen değer ve tutumlara bağlı kalmayı sürdürse de terör eylemlerine katılmayı terk edebilmektedir (Ike vd., 2021).

Terör örgütünden ayrılmayı engelleyebilecek nedenleri de araştırmak önem arz etmektedir. Bu nedenler psikolojik veya fiziksel nedenler olabilmektedir. Bireyin örgüte dair bir hayal kırıklığı yaşaması psikolojik nedene örnek gösterilebilirken, güvenlik güçleri tarafından yakalanmak fiziksel nedenlere örnek teşkil edebilmektedir. Ancak ayrılma konusunda daha karmaşık nedenlerin

varlığından da bahsedilebilmektedir. Bireyin kendi ruhsal durumu veya örgütün siyasi tutumundaki olası bir değişimin birey tarafından kabul edilmemesi bu karmaşık nedenlerden birkaçı olarak görülebilmektedir. Bu bağlamda, Horgan'ın (2009b: 12) "ayrılmış birey"e dair ortaya koyduğu önemli bir ayrım, ayrılma sürecinden sonra bireylerin daha önceki eylemlerinden pişmanlık duyup duymadıklarıdır. Pişmanlık duyan bireyler, radikalleşmeden arındırma ve yeniden entegrasyon süreçlerinde daha işbirlikçi ve açık olabilirken, pişmanlık duymayan bireyler ideolojik bağlılıklarını sürdürebilir ve bu süreçlere direnç gösterebilirler. Dolayısıyla, pişmanlık duygusu, terör örgütünden ayrılma motivasyonları ve sonrasındaki rehabilitasyon süreçlerinin başarısı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir (Syafiq vd., 2024: 7).

Bir terör örgütünün eleman kazanma stratejisi genellikle katılım konusunda teşvik edici algılar yaratma üzerine kuruludur. Bu strateji işlediği ölçüde bireyler aktif bir şekilde örgüte dahil olma kararını almaktadır. Bu bireyler örgüt içerisinde güven ve saygı gibi bazı soyut duyguları kazanırken psikolojik olarak bağlılıkları derinleşmektedir. Bu psikolojik sürecin sekteye uğradığı durumlarda ise bireyler literatürde "psikolojik ayrılma" olarak kabul edilen bir duygu geliştirmeye başlamaktadır (Horgan, 2009a: 268). Bu noktada psikolojik ayrılma ve fiziksel ayrılma arasında bir ayrım yapılması gerektiğini vurgulamak yerinde olacaktır. Aynı şekilde terör örgütüne yeni giren üyelerin olumlu (ödül) veya olumsuz örgüt özellikleri arasında bir denge görmeye çalışmaları söz konusudur. Bu dengenin hangi tarafa doğru bozulduğu kişinin örgütle iltisakının yeniden gözden geçirilmesine veya bağlılığın derinleşmesine yol açabilmektedir.

Vurgulanması gereken bir diğer husus terör örgütlerinin kendi iç hesaplaşmalarında yaşadıkları radikal durumlar ve bu durumlar karşısında benimsenen radikal tutumlardır. Terör örgütleri istikrarlı yapılar olmamakla birlikte örgüt içi ilişkilerin oldukça dinamik bir özelliğe haiz olduğu söylenebilmektedir. Örgüt içerisindeki iç hesaplaşmalar çoğunlukla bireylerin infaz edilmesi gibi aşırı yöntemlerle çözülmeye çalışılmaktadır. Bu durum güçlendiği ölçüde örgüt içerisinde bir baskının artmasına yol açmaktadır. Bu noktada terör örgütü üyelerinin bu tür baskılara uyum sağlayan veya sağlayamayanlar olarak ayrıldıkları da gözlemlenmektedir (Taskarina ve Nuri, 2021).

Terör örgütünden ayrılmanın diğer psikolojik etkileri hayata karşı tehditle yüzleşme veya marjinalize olarak yalnızlaşma olabilmektedir. Bu etkilerin dışında diğer bir etki bireyin kendi zihin dünyasında örgütten ayrıldıktan sonra topluma karıştığına hangi rolü üstleneceğine yönelik olmaktadır (Barrelle, 2015: 133).

İngilizce "groupthink" olarak isimlendirilen grup düzeyinde düşünme ve karar almanın anlaşılması da psikolojik bir etki olarak incelenmeyi hak etmektedir. Bu tür bir kolektif karar alma süreci rasyonel karar almayı önlerken özellikle aidiyet arayışındaki yeni üyeler tarafından daha çok rağbet görmektedir. Bu durum ayrılma için de benzer bir kademeli süreç yaratmaktadır (Horgan,

2009a: 269). Horgan (2009a: 269) ayrılmaya katkıda bulunan psikolojik faktörleri sıralamaktadır. Sürekli grup aidiyetine ulaşma eğilimindeki örgüt mensubunun zamanla örgütsel psikolojik bir baskı yaşaması, mensubun örgüte girmeden önceki sosyal geçmişine özlem duyması. Bununla birlikte bir öncelikleri değiştirme duygusuna ulaşması ve örgütün siyasi amaçları doğrultusunda uyguladığı operasyonel taktiklerle ilgili bir hayal kırıklığına ulaşması bu faktörlerdendir.

Bunun yanı sıra, bireylerin örgüt içindeki rollerinin ve görevlerinin değişmesi veya değersizleştirilmesi de ayrılma sürecini hızlandırabilmektedir. Örneğin, örgüt içinde marjinalize edilen veya dışlanan üyeler, aidiyet duygusunu kaybederek örgütten kopma eğilimi gösterebilmektedir (Önenli Güven, 2023: 236). Gill vd. (2015), terör örgütü mensuplarının ayrılma süreçlerinde kişisel ilişkilerin ve sosyal bağların zayıflamasının kritik bir rol oynadığını belirtmektedir.

Ayrıca, yeniden suça karışma riskini azaltmak amacıyla, ayrılan bireylere yönelik psikososyal destek ve rehabilitasyon programlarının önemi de vurgulanmaktadır. Bu programlar, bireylerin topluma yeniden entegrasyonunu kolaylaştırarak, radikal ideolojilere geri dönme olasılığını azaltmaktadır (Altier vd., 2014).

Terör örgütlerinden ayrılma süreci karmaşık ve çok boyutlu psikolojik faktörlerin bir araya gelmesiyle şekillenmektedir. Bu faktörlerin derinlemesine anlaşılması, etkili radikalleşmeden arındırma ve yeniden entegrasyon programlarının geliştirilmesi için kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, bireysel motivasyonların yanı sıra, örgütsel ve çevresel etkenlerin de dikkate alınması gerekmektedir (Önenli Güven, 2023: 227).

Fiziksel ayrılmanın nedenleri psikolojik nedenlere kıyasla daha kolay anlaşılabilir. Ancak fiziksel ayrılmayı gerektirecek durumların çoğunlukla kişiyi mental bir radikalleşmeden arındırma sürecine sokmayacağı, dolayısıyla kişinin radikal düşüncelerinde ideolojik açıdan bir azalma olmayacağı açıktır (Anastasia, 2023). Fiziksel sebepler örgüt üyesinin güvenlik güçleri tarafından yakalanması, örgüt içi görüş ayrılıkları sonucu kişinin terör örgüt liderliği tarafından dışlanması, üyenin örgüt içinde kabul görmeyen bir davranış sonucu örgütün dışına itilmesi ve tıpkı psikolojik ayrılma nedenleri arasında olduğu gibi üyenin önceliklerinde fiziksel sebepli bir değişiklik olarak sıralanmaktadır (Horgan, 2009a: 270).

Diğer yandan, güvenlik güçlerinin kanıt toplamak amacıyla terör örgütü mensuplarıyla iletişime geçmesi bu mensupların örgütten ayrılmalarını kolaylaştırıcı bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Horgan, 2009b).

Terör örgütlerinden ayrılan birey her zaman aynı yollardan topluma karışmayabilmektedir. Ayrılmada bir etken de terör örgütlerinin etkisiz hale getirildiği durumlarda üyelerin başka yasadışı faaliyetlere yönelebilmesidir. Psikolojik açıdan bir diğer önemli nokta, terör örgütü üyesinin sosyal izolasyona uğraması durumunda madde bağımlılığı gibi bireysel yollara başvurabileceğidir

(Horgan, 2004: 43). Bu durumlar, radikalleşmeden arındırma ve yeniden entegrasyon süreçlerinin önemini daha da artırmaktadır. Çünkü bireylerin örgütten ayrıldıktan sonra karşılaşılabilecekleri bu riskler, topluma başarılı bir şekilde yeniden kazandırılmalarını zorlaştırabilmektedir.

Altier vd. (2014) radikalleşmeden arındırmanın psikolojik arka planı üzerine yürüttükleri çalışmada radikalleşmeden arındırmanın itici ve çekici faktörlerini sıralamaktadır. İtici faktörler kişilerin örgütte kalmasını zorlaştıran olumsuz sosyal gelişmeler olarak tanımlanmaktadır. Çekici faktörlerin kapsamı ise örgüt mensuplarının daha faydalı gördüğü alternatif olumlu faktörlere yönelmesini içermektedir. İtici faktörler karşılanmamış beklentiler, terörist örgütün strateji ve eylemlerinin birey üzerinde yarattığı “hayal kırıklığı”, örgüt mensuplarının şahsi tutumlarıyla ilgili yaşanan “hayal kırıklığı”, saklı hayat tarzına adapte olma zorluğu, şiddetin fiziksel ve psikolojik etkileriyle mücadele etme zorluğu, ideolojiye duyulan inancın kaybolması ve son olarak tükenmişlik sendromu olarak sıralanmaktadır. Çekici faktörler ise bağlılık rekabeti (üyenin örgüt dışında bir kişi veya kuruma bağlılığının daha baskın hale gelmesi), ılımlı tutumda insanlarla pozitif etkileşim, istihdam ve eğitim ihtiyaçları ya da fırsatları, evlenme / aile kurma arzusu veya mevcut aileden gelen talepler, mali teşvikler ve son olarak siyasal af olarak belirtilmektedir (Altier vd., 2014: 649).

Radikalleşmeden arındırma fiziksel ayrılmanın dışında bilişsel düzeyde de bir değişimi ima etmektedir. Radikalleşmeden arındırma programları ise radikalleşmeyi tamamen ortadan kaldırmasa da riski azaltma programları olarak görülmektedir. Ayrılmanın radikalleşmeden arındırmadan farklı bir kavram olduğunu vurgulayan Horgan ve Braddock (2010: 280-281) ayrılımla özdeşleştirilebilecek faaliyetleri sıralamaktadır. Bunlar doğrudan operasyonel terör faaliyetlerinden ayrılma (doğrudan ayrılma), radikal hareketlerden ve radikal politikardan ayrılma (dolaylı ayrılma), terör suçları için azaltılmış cezaların örgüt üyesi tarafından kabul edilmesi, istihbari bilgi sağlamak ve / veya mahkemede tanık olmak için terör örgütüyle ilişik kesme, uzlaşma amaçlı terör mağdurlarıyla tanışma, terörizmle ilişkili sembolik figürleri benimsemeyi reddetme, aşırılık yanlısı gruplara halihazırda dahil olanları ayrılmaya teşvik eden faaliyetlere katılma olarak belirlenmektedir.

Horgan ve Braddock, radikalleşmeden arındırma programlarının etkililiğini ölçmek için “çok öznitelikli değerlendirme” adını verdikleri bir yöntem önermektedir. Edwards ve Newman (1982) tarafından önerilen ve Horgan ve Braddock (2010: 282) tarafından güncellenen bu yönteme göre belirli noktalar etkililiğin değerlendirilmesinde ve yeni hedefler koyulmasında önem arz etmektedir. Bunlar değerlendirmelerin birbirinden farklı radikalleşmeden arındırma programları arasında karşılaştırmalı şekilde yapılması, bu programların birden fazla bölgede işlev gösterdiklerinin göz önünde bulundurulması, programların önemleri birbiriyle eşit olmayan farklı amaçların yerine getirilmesi için çalışması, programların değerlendirilmesinde en önemli unsurun bir

yargılamada bulunulması, bahsi geçen yargılamaların ampirik kanıtlara dayanma zorunluluğu, ve program değerlendirmelerinin bu programlarla ilgili siyasal kararlarla alakadar olma zorunluluğudur.

“Çok öznitelikli değerlendirmenin” adımlarından en belirgin olanı hangi hedeflerin ve bu hedefler özelinde hangi işlevlerin değerlendirileceğinin belirlenmesidir. Diğer adımlar programın performansını izlemek, bireysel çalışmalarla ilgili sorunları belirlemek ve programlarda hangi özelliklerin risk azaltma doğrultusunda seçilebileceğini belirlemektir (Horgan ve Braddock, 2010: 282).

Diğer yandan Horgan ve Braddock'ın bu önerisi paydaşların da yakın şekilde incelenmesi ve doğru seçilmesini öne çıkarmaktadır. Buradaki paydaşlardan kastedilen ilgili radikalleşmeden arındırma programını yürüten hükümet yetkilileri, toplum içindeki kanaat önderleri, ilgili aşırılık yanlısı gruplardan radikalleşmeden arındırma sürecini benimseyen temsilcilerdir. Horgan ve Braddock, değerlendirme sürecinin bahsi geçen paydaşlar dışında “değer ağacı” olarak isimlendirilen farklı bir hiyerarşi tarafından yürütülmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu yöntemle, ülke içerisindeki terörist faaliyetlerin azaltılması ve suçun tekrarı oranının azaltılması, buna karşılık ülke içerisinde moralin artması ve hükümet için siyasal sermayenin artırılması hedeflenmektedir. Böylelikle terörizm oranı düşürülürken radikalleşmeden arındırma programını uygulayan ülke hükümetinin de yurtiçindeki saygınlığının artırılması amaçlanmaktadır (Horgan ve Braddock, 2010: 282-283).

Şekil 3: Değer Ağacı (Horgan ve Braddock, : 283).

Terörizm Oranı		Yurtiçi Saygınlık	
Yurtiçi Terör Oranları	Suç tekrarı	Yükselen Moral	Siyasal Sermaye

Radikalleşmeden arındırma programlarının başarısının değerlendirilmesi konusunda, değerlendirme süreçlerinde göz önüne alınması gereken başlıca engeller, radikalleşmeden arındırma girişimlerinin başarıya ulaşması için her programa uygun düşebilecek genel geçer bir kriterin olmaması, dünyada uygulanan radikalleşmeden arındırma girişimlerine dair bağımsız şekilde doğrulanabilecek verilerin azlığı ve programların incelenmesine yönelik sistematik bir çabanın olmamasıdır (Horgan ve Braddock, 2010: 285).

2. Radikalleşmeden Arındırma Süreci: DDR Modeli'nde Süreç

Silahsızlandırma, silahlı örgütün dağıtılması ve yeniden entegrasyon (disarmament, demobilization, reintegration) anlamına gelen ve kısaca DDR

olarak kullanılan model nihai olarak terör örgütü üyelerinin topluma yeniden kazandırılmasının amaçlandığı bir model olarak öne çıkmaktadır. DDR modeli, radikalleşmeden arındırma programlarının temelini oluşturmakta ve bu süreçlerin etkinliğinde önemli bir rol oynamaktadır.

Radikalleşmeden arındırma programlarının hedefi kişinin davranışlarında değil temel inanç ve düşünce sisteminde bir değişiklik üretmek olmalıdır (Rabasa vd., 2010). Ancak birçok radikalleşmeden arındırma programı ideolojik ve maddi bileşenlere sahiptir. Maddi bileşenler yukarıda da belirtildiği gibi kişinin rasyonel seçimiyle ilintilidir. Bu nedenle bireylerin gerçekten radikal düşüncelerden uzaklaşıp uzaklaşmadığını anlamak oldukça zordur. Zira bireylerin radikal düşüncelerden uzaklaşıp uzaklaşmadığını anlamak bu bireylerin yalnızca söylem ve eylemlerinin incelenmesiyle sınırlıdır (Silke, 2011: 128).

DDR metod ve sürecini – tıpkı radikalleşmeden arındırma sürecinde olduğu gibi – teröre karışmış bireylerin şiddet içeren yöntemleri terk etmeleri ve hayatlarını şiddetten uzak bir şekilde sürdürmelerini amaçlayan geçici bir araç olarak tanımlamak mümkündür. DDR doğrudan çatışmaya katılanların kalıcı bir barış haline ulaşmalarına katkıda bulunmak üzere tasarlanmıştır. Diğer yandan DDR, geçmişinde şiddete karışmış bireylerin çatışma haline tekrar geri dönmelerinin gerekmediğini ortaya koyan bir geçiş olarak da tanımlanmaktadır (McQuinn, 2016). Barışı inşa etmek ve barışı korumak paradigması içinde yer alan DDR genellikle daha geniş bir projenin bir safhası olarak uygulanmaktadır.

Her şeyden önce dünyada uygulanmakta olan DDR programlarının birbirlerinden farklılık gösterdiklerini vurgulamak gerekmektedir. Bu programlar genellikle uygulandıkları ülke ve coğrafyaların öznelliklerine göre süre, boyut ve kapsam açısından değişkenlik göstermektedir. Genellikle bu programların bir-iki yıllık süreçlerle uygulandığını söylemek gerekir. Bosna Hersek, Nijer, Sudan, Endonezya ve Ruanda’da uygulanan programların ortalama bütçeleri 102 milyon dolar olarak ifade edilmektedir (Banholzer, 2013: 10). Programların bütçelerine yönelik analiz, programların kapsamını, sağladığı hizmetlerin çeşitliliğini ve sürdürülebilirliğini etkilemekte, dolayısıyla programların etkinliğini ve başarısını değerlendirmede önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Silahsızlanma süreci DDR’in ilk adımı olarak konumlanmaktadır ve şiddet içerikli örgüt mensuplarının silahlarının toplanması, belgelenmesi ve bu mensupların kayda alınmasını içermektedir. Bu aşamanın amacı kısa vadeli bir amaç olmakla birlikte silahların sayısının azaltılması, güvenliğinin artırılması ve savaştan taraflar arasında bir güven sağlanması üzerinedir. Diğer yandan silahsızlanmanın bir alt amacı bu silahların farklı bölgelere yayılmasının önlenmesidir. Yakın tarihteki bazı örneklerde bu silahlar kamuoyuna açık bir şekilde imha edilmiştir. Esasen bu aşamanın en önemli yanı sembolik olarak şiddetin sona erdiğini vurgulamasıdır. Bu ilk aşamanın sağlıklı yürütülmesi halinde DDR’in sonraki aşamalarında da başarı oranı yükselmektedir. Genellikle bu aşamanın sağlanabilmesi için çeşitli ikna yöntemleri uygulanmaktadır. Bunlar

uzlaşmacı yöntemle, ödül / ceza yöntemine dayalı şekilde veya tamamen zora başvurma usulüyle de uygulanabilmektedir (Muggah ve O'Donnell, 2015). Elbette DDR sürecinde terörizm ve şiddet üreten örgüt veya örgütlerin silahsızlanmaya ikna olması ve uzlaşmacı bir tutum sergilemeleri sürecin başarılı yönetiminde çok daha tercih edilebilir bir durumdur. Banholzer'in Tanner'dan aktardığı üzere (2013: 14) yakın tarihte El Salvador, Liberya, Mozambik ve Somali gibi örneklerde silahların farklı mallara karşı takas yapılması gibi yöntemler de uygulanmıştır. Bu yöntemlerden bazıları nakit parayla silahsızlanmanın sağlanmasına yönelik gerçekleşmiş, ancak bu durum örgüt militanlarının elde ettikleri parayla yeniden silahlanabileceği eleştirilerine yol açmıştır (Banholzer'den Akt. Tanner, 2013: 14).

Silahlı örgütün dağıtılması aşaması ise silahlı grupların ve bireylerin resmi ve kontrollü bir şekilde dağıtılması olarak tanımlanabilmektedir. Silahlı örgütün dağıtılması aşamasının başlangıcı silah bırakan ve örgütün bulunduğu coğrafyayı terk eden kişilere bir kabul merkezi kurulmasıyla başlamaktadır. Bu kabul merkezleri silah bırakan kişinin topluma – veya evine – gitmeden önce vardığı bir ara lokasyon durumundadır. Ardından silahlı örgütün dağıtılması süreci içerisinde silah bırakan kişilerin sivil hayata geri dönüşleri için hazırlık ve destek programları oluşturulmaktadır. Elbette bazı örneklerde bazı silah bırakan kişilerin bu kabul merkezi uygulamasından muaf tutulduğu da bilinmektedir. Diğer yandan silah bırakan kişilerin resmi bir silahlı güce entegre edildiği örnekler de söz konusudur (Banholzer, 2013). Banholzer (2013: 15), Fildişi Sahili örneğinde silah bırakan on bin kişinin yarısının orduya entegre edildiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda bu süreçte silah bırakan eski terör örgütü mensuplarına sağlık ve psikolojik rehabilitasyon desteği de sunulmaktadır.

Yeniden bütünleşme aşaması DDR'ın son aşaması olmakla birlikte en zor aşamasıdır. Yeniden bütünleşme silah bırakan bireylerin evlerine dönmeleriyle başlamaktadır. Genellikle psikolojik ve sosyolojik sorunlar bu noktada baş göstermektedir. Silah bırakan bazı kişiler evlerine veya ulaştıkları diğer ortama vardıklarında olumlu karşılanmaktayken birçok kişi ise reddedilme ile karşılaşmaktadır. Yeniden bütünleşme aşamasının en önemli amacı silah bırakan kişilerin toplumdaki ekonomiye entegre olmaları ve gelir kazanabilecekleri bir hayata kavuşabilmeleridir. Ekonomiye entegre olan kişiler gelir elde etmelerinin yanında toplum içerisinde yeni bir rol de edinmektedir (Muggah, 2009: 18). Banholzer (2013: 15) yeniden bütünleşme aşamasını üç temel kategoriye dayandırmaktadır. Bunlar ekonomik yardım, eğitim desteği ve psikososyal destektir. Ekonomik yardımı içeren uygulamalar genellikle bir kerelik veya bir süreliğine kişilere ödeme yapılması üzerinedir. Eğitim desteği, bahsi geçen ekonomiye entegrasyon sürecinde kişilerin uygun becerilere ulaşabilmelerini sağlayacak eğitimleri içermektedir. Bu yöntem okuma yazma bilmeyenlere okuma yazma öğretilmesinden mesleki eğitime kadar değişkenlik gösterebilmektedir. Son olarak psikososyal destek ise kişilerin günlük yaşamlarında sosyal ilişkiler kurma ve kariyer yapma için desteklenmelerini içermektedir. Psikososyal destek bazı kültürlerde psikoterapi olarak bazı

kültürlerde ise geleneksel törenler düzenleme şeklinde yürütülebilmektedir (Marsden, 2017: 109).

Dünyada uygulanan DDR programları, buldukları ülke ve coğrafyanın özgün koşullarına göre farklılık göstermektedir. Bu programlar süre, kapsam ve yöntem açısından çeşitlilik arz etmektedir. Sierra Leone'de 1991-2002 yılları arasında yaşanan iç savaşın ardından uygulanan DDR programı, başarıları ve zorluklarıyla dikkat çekmiştir. Teör örgütü mensuplarının silah bırakmasıyla sonuçlanan bu süreçte, silahsızlandırma aşaması büyük ölçüde başarılı olmuştur. Silahlı örgütün dağıtılması aşamasında terör örgütü mensuplarına geçici kamplarda barınma ve temel ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. Yeniden entegrasyon aşamasında ise eğitim ve mesleki beceri kazandırma programları uygulanmış, mikro kredi imkânları sunulmuştur. Ancak, finansal kaynak eksikliği ve toplumun eski örgüt mensuplarını kabul etmesinde yaşanan sorunlar, programın etkinliğini sınırlayan faktörler olmuştur (Humphreys & Weinstein, 2007).

Kolombiya'da FARC ve diğer silahlı gruplarla yaşanan uzun süreli çatışmaların ardından uygulanan DDR programı, toplumsal uzlaşma ve mağdurların haklarına verilen önemle öne çıkmıştır. Ateşkes anlaşmalarıyla birlikte silah bırakma sağlanmış ve örgüt mensuplarına geçiş desteği ve eğitim verilmiştir. Yeniden entegrasyon sürecinde istihdam programları, psikososyal destek ve toplumsal projeler hayata geçirilmiştir. Ancak, bazı grupların yeniden silahlanması ve uyuşturucu ticaretiyle bağlantıları, programın sürdürülebilirliğini tehdit eden unsurlar olmuştur (Muggah, 2010; Cardenas vd., 2016).

Nepal'de 1996-2006 yılları arasında Maoist örgüt mensuplarıyla yaşanan iç savaş sonrasında uygulanan DDR programı, siyasi istikrarsızlık ve kaynak eksikliği nedeniyle istenilen başarıyı elde edememiştir. BM gözetiminde silahların depolanması ve örgüt mensuplarının kamplarda tutulması sağlanmıştır. Ancak, yeniden entegrasyon aşamasında ekonomik fırsatların yetersizliği ve siyasi anlaşmazlıklar süreci olumsuz etkilemiştir (Subedi, 2014).

Angola'da 27 yıl süren iç savaşın ardından 2002'de imzalanan barış anlaşmasıyla başlatılan DDR programı, yaklaşık 100.000 örgüt mensubunun silah bırakmasını sağlamıştır. Ekonomik rehabilitasyon programları ve altyapı projeleriyle yeniden entegrasyon desteklenmiştir. Ancak, temel hizmetlerin yetersizliği ve yerinden edilmiş kişilerle eski örgüt mensupları arasındaki toprak anlaşmazlıkları, programın etkinliğini sınırlamıştır (Porto vd., 2007).

Afganistan'da Taliban rejiminin düşmesinin ardından uygulanan DDR programı, devam eden çatışmalar ve güvenlik sorunları nedeniyle sınırlı başarı elde etmiştir. Silahlı gruplardan silahların toplanmasında zorluklar yaşanmış, demobilizasyon ve yeniden entegrasyon aşamalarında güvenlik tehditleri ve yerel liderlerin direnci süreci olumsuz etkilemiştir (Gossman, 2009).

Farklı ülkelerde uygulanan DDR programlarının ortak noktaları ve farklılıkları incelendiğinde, başarı faktörleri ve karşılaşılan zorluklar belirginleşmiştir. Başarılı DDR programlarının temelinde siyasi irade ve destek, yerel katılımın sağlanması ve kapsamlı yaklaşımların benimsenmesi yatmaktadır. Finansal kaynak eksikliği, güvenlik sorunları ve toplumsal kabulde yaşanan sıkıntılar ise programların etkinliğini azaltan faktörlerdir (Muggah, 2005).

Görüldüğü üzere, DDR programlarının etkili olabilmesi için uzun vadeli planlamalar yapılmalı, programlar yerel koşullara uyumlu ve esnek olmalıdır. Psikososyal destek hizmetleri, ekonomik fırsatların artırılması ve toplumsal barışın teşviki gibi unsurlar da programların başarısında kritik öneme sahiptir (Knight, 2008).

3. Vaka İncelemesi: Endonezya’da Uygulanan Radikalleşmeden Arındırma Süreci

Bu çalışmada vaka incelemesi olarak Endonezya’daki radikalleşmeden arındırma süreci uygun görülmüştür. Ancak Endonezya’da uygulanmış olan programın aynı coğrafyadaki farklı örnekler olan Singapur ve Malezya’dakilere kıyasla daha esnek olduğunu ifade etmek gerekir. Endonezya’daki radikalleşmeden arındırma programları, özellikle terörizm ve şiddete varan aşırıcılıkla mücadele bağlamında ilgi ve inceleme konusu olmuştur. Bu programlar Endonezya Ulusal Terörle Mücadele Ajansı (Badan Nasional Penanggulangan Terorisme - BNPT) gibi çeşitli kuruluşlar tarafından geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu programlar psikologların, sosyal bilimcilerin ve diğer profesyonellerin uzmanlığını içeren disiplinlerarası yaklaşımları içermiştir (Kruglanski vd., 2014).

Endonezya’nın radikalleşmeden arındırma programları, sadece bireysel radikalleşme süreçlerine odaklanmakla kalmayıp, aynı zamanda bu süreçten etkilenen aile üyelerine de destek sağlamıştır. BNPT (2013) tarafından geliştirilen Ulusal Rehabilitasyon Kılavuzları, terörist faillerin ve ailelerinin rehabilitasyonu için kapsamlı stratejiler sunmuştur. Bu rehberler, radikal ideolojilerin kırılması ve bireylerin yeniden topluma kazandırılması sürecinde ailelerin destekleyici bir rol oynamasını teşvik etmiştir (BNPT, 2013).

Radikalleşmeden arındırma çabalarının etkisi, programı tamamlayan bireyler arasında terör örgütü mensuplarının yeniden suç işleme oranı gibi sonuçlara odaklanılarak değerlendirilmiştir (Taskarina ve Nuri, 2021). Bu süreç genel olarak Endonezya emniyetine bağlı bir birim olan “Detachment 88” tarafından yönetilmiştir. Programın uygulandığı terör örgütü ise dini istismar eden örgütlerden birisi olarak değerlendirilen İslam Cemaati (Jamaat-e-Islami / JI) grubudur.

Jİ, 2002’deki Bali bombalı eylemleri de dahil olmak üzere Endonezya’da çeşitli terör saldırılarından sorumlu olan, dini istismar eden bir terör örgütüdür. Jİ’nin kökleri 1940 ve 1950’li yıllarda İslami kurullarla yönetilen bir devlet için mücadele eden Endonezyalı bir grup olan Darul İslam’a dayanmaktadır. Jİ yıllar

içinde geniş ağlar geliştirmiş ve Güneydoğu Asya'da faaliyet gösteren El Kaide'ye bağlı örgütlerden eğitim ve destek almıştır (Brailey vd., 2023).

Jl'nin örgütsel jargonu ve düşünce sisteminde bir "hicret" olgusundan bahsetmek gerekmektedir. Örgütün silahlanması ve eleman sağlama stratejisi Endonezya'da bir şariat rejimi kurabilmek için "hicret"e gitme mesajının verilmesine yöneliktir. Radikalleşmeden arındırma programında ise örgütten ayrılanlara artık "hicret"te olmadıkları ve asıl evlerinde iskân eden ailelerinin onlara daha fazla ihtiyaçları olduğuna yönelik bir mesaj verilmiştir. Diğer yandan bu uygulamada silah bırakanlara maddi yardım da yapılmıştır. Bu uygulama sayesinde örgütten ayrılanların toplumla bütünleşmesinde yüzde 85'e varan bir başarı elde edilmiştir (Kruglanski vd., 2014: 87).

Genel olarak, Endonezya'nın radikalleşmeyi önleme programları yıllar içinde önemli gelişmeler ve uyarlamalar geçirmiş, çok disiplinli yaklaşımlara, paydaş katılımına, iletişim stratejilerine ve sosyal müdahalelere odaklanmıştır. Bu programlar radikalleşmenin temel nedenlerini ele alarak, alternatif kimlikleri teşvik ederek ve farklı bakış açılarını sisteme dahil ederek, Endonezya bağlamında terörizm ve şiddet içeren aşırıcılıkla etkili bir şekilde mücadele etmeyi amaçlamıştır (Bintarsari, 2022).

Radikalleşmeden arındırma programlarında örgüte yönelik ve bireylere yönelik farklı stratejiler güdülmüştür. Örgüte yönelik stratejiler entegre yaklaşım, bütüncül destek sistemleri, güvenilir rol modelleri, toplumun katılımı ve rehabilitasyon ve izleme ve değerlendirme olarak belirginleşmiştir (Ismail, 2023). Bu programlarda BNPT ve Detachment 88 gibi devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları, din alimleri, psikologlar ve kanaat önderleri de dahil olmak üzere çok sayıda paydaşı içeren entegre bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu çok yönlü strateji, radikalleşmeden arındırma çabalarına kapsamlı destek sağlamıştır. Bu programlar sadece radikalleşmeden arındırma sürecinden geçen bireylere değil, ailelerine de bütüncül destek sağlanmasına yardımcı olmuştur. Bu destek sistemleri radikalleşmeye katkıda bulunabilecek sosyal ve ekonomik ihtiyaçları ele almayı amaçlamıştır. Programlar ayrıca islah olmuş eski terör örgütü mensuplarının rol modelleri olarak katılımını da içermiştir (Widya vd., 2020). Bu akran etkisi, aşırılıkçı düşüncelere meydan okumada ve şiddetten uzaklaşmayı teşvik etmede etkili olmuştur. Toplumun katılımı ise rehabilitasyon kapsamında değerlendirilmiştir. Programlar, damgalanmayı azaltmak ve yeniden entegrasyonu desteklemek için toplumun katılımını içermiştir. Böylelikle, radikalizmden uzaklaşan bireylerin topluma olumlu katkıda bulunmalarını sağlayacak beceri ve fırsatlarla donanmaları hedeflenmiştir. İzleme ve değerlendirme stratejisi ise program etkinliğinin örgütsel düzeyde sürekli olarak izlenmesi ve değerlendirilmesini göz önünde bulundurmıştır (Taskarina ve Nuri, 2021).

İletişim stratejileri de radikalleşmeden arındırma programlarının başarısını desteklemede hayati bir rol oynamıştır. Program yöneticisi kuruluşların etkili iletişimi, bu girişimlerin olumlu sonuçlarına katkıda bulunan bir faktör olarak

tanımlanmıştır (Indrawan ve Aji, 2019). Ayrıca, akademisyenler, işletmeler, sivil toplum, devlet kurumları ve medya dahil olmak üzere çeşitli paydaşların radikalleşmeden arındırma programlarının uygulanmasına katılımı, Endonezya'daki beş sektörlü “Pentaheliks Modelinin” bir parçası olarak vurgulanmıştır. Pentaheliks Modeli, toplumsal sorunların çözümünde ve kalkınma hedeflerine ulaşmada farklı sektörlerin iş birliğini teşvik eden bir yaklaşım olarak öne çıkmıştır. Endonezya’da radikalleşmeden arındırma programlarının uygulanmasında bu model, beş ana paydaşın birlikte hareket etmesini öngörmüştür (Ulyana ve Riyansyah, 2021). Bu model, toplumun farklı kesimlerinin birlikte hareket ederek radikalleşmeyle mücadelede ortak bir yaklaşım benimsemesini sağlamıştır. Akademisyenler bilimsel araştırmalar ve eğitim programlarıyla katkı sağlarken, işletmeler ekonomik destek ve istihdam fırsatları sunmuştur. Sivil toplum kuruluşları toplumsal farkındalığı artırırken, devlet kurumları ise politika oluşturma ve uygulama süreçlerinde liderlik etmiştir. Medya ise bilgilendirme ve kamuoyu oluşturma rolüyle sürece destek olmuştur (Subagyo, 2021).

Radikalleşmeden arındırma programlarının evrimi, yeni içgörüler ve değerlendirmelere dayanan sürekli değişiklikler ve uyarlamalarla ilerlemiştir. Hem terör örgütü mensubu tutuklulardan hem de genel halktan gelen bilgiler, 2005'teki başlangıcından bu yana bu programlarda yapılan değişikliklere ışık tutmuştur (Muluk vd., 2019). Ayrıca, dini liderlerin katılımı ve İslami eğitim kurumlarının radikalleşmeyi önleme çabalarına dahil edilmesi, Endonezya'da radikalleşmeyle mücadelede etkili stratejiler olarak kabul edilmiştir (Saleh, 2022).

Programlarda örgüte yönelik stratejilerin başarıları terör faaliyetlerinde azalma, eski aşırıların yeniden entegrasyonu, daha etkili terörle mücadele operasyonları, toplumun güveninin sağlanması ve uluslararası tanınma başlıklarında kendisini göstermiştir. Endonezya’nın radikalizmden arındırma programlarının kayda değer başarılarından biri başlıca terör faaliyetlerinde azalma olmuştur (Hwang, 2018; IPAC, 2024). Bu programlar JI gibi örgütlerin operasyonel kabiliyetlerinin azalmasına dolaylı da olsa bir katkı sağlamıştır. Programlar eski aşırılık yanlılarını başarılı bir şekilde topluma yeniden entegre etmiştir. Mesleki eğitim ve istihdam olanakları aşırı ideolojiden uzak kalan kişiler için yeni bir hayat kurmayı kolaylaştırmıştır. Bu kişilerin ailelerine sağlanan bütüncül destek de yeniden suç işlemelerinin önlenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Radikalleşmeden arındırma programları Endonezya güvenlik kurumlarının istihbarat yeteneklerini de geliştirmiştir. Programlara dahil olanlardan toplanan bilgiler, terör planlarının önlenmesinde ve terörle mücadele operasyonlarının iyileştirilmesinde etkili olmuştur. Programlar ayrıca toplumu sürece dahil etmiş, hükümet ve toplum arasında güven ve iş birliği inşa etmiştir. Bu durum eski aşırılık yanlıları için destekleyici bir ortam yaratmada ve radikalleşmeye karşı toplum direncini artırmada hayati öneme sahip olmuştur. Son olarak Endonezya’daki bu çabalar uluslararası tanınırlık kazanmış ve diğer ülkelerdeki benzer programlar için model olarak kullanılmıştır. Bu programların

başarısı, uluslararası ortaklarla işbirliğinin ve bilgi paylaşımının artmasına yol açarak küresel terörle mücadele çabalarını güçlendirmiştir (Sukabdi, 2015).

Radikalleşmeden arındırma programlarının terör örgütü mensuplarına yönelik stratejilerinin önemli bir kısmı da birey düzeyinde hedefler içermiştir. Bunlar kişiselleştirilmiş psikolojik destek ve mentörlük, bireye özgü teorik ve mesleki eğitim, aile ve sosyal destek, dini yeniden eğitim ve psikolojik terapi başlıklarında özetlenebilmektedir. Radikalleşmeden arındırma programları kişiye özgü danışmanlık ve mentörlük sağlamıştır. Bu oturumlar bireyin belirli ideolojik inançlarını ve kişisel koşullarını ele almak için uyarlanmıştır. Eğitimli psikologlar, din alimleri ve radikalleşmeden arındırılmış eski aşırılık yanlıları bu ideolojilere meydan okumak ve dini metinlerin alternatif, şiddet içermeyen yorumlarını sağlamak için bireylerle etkileşime girmiştir (Widya vd., 2020). Programlar, aynı zamanda bireyleri topluma yeniden entegre etmek üzere gerekli becerileri sağlamak için eğitim fırsatları sunmuştur. Bunlar yine kişisel bazda uyarlanmış eğitimlerdir. Buna teknik eğitim ve yüksek öğrenim için destek de dahildir. Programlar bu fırsatları sunarak aşırılık yanlısı bir yaşama karşı uygulanabilir alternatifler sunmayı amaçlamıştır. Sosyal ağların önemini kabul eden radikalleşmeden arındırma programları, rahabilitasyon sürecinden geçen bireylerin ailelerini de kapsamıştır. Ailelere mali yardımın yanısıra danışmanlık ve radikalleşmenin tehlikeleri hakkında eğitim de sağlanmıştır (Sukabdi, 2015).

Radikalleşmeden arındırma programlarının kritik bir bileşeni de dini eğitim olmuştur. Nitelikli din alimleri, genellikle aşırılık yanlısı gruplar tarafından yayılan İslam hakkındaki yanlış anlamaları düzeltmek için bireylerle iletişim kurmuştur. Bu çaba, bireylere İslam'ın gerçek, barışçıl öğretilerinin edindirilmesini ve terör örgütü mensuplarının şiddeti meşrulaştırmak için kullandıkları anlatılara karşı çıkılmasını içermiştir. Son olarak psikolojik terapi ise, terörizme karışan ve ardından örgütten ayrılan birçok kişinin önemli travmalar yaşadığı düşüncesinden hareketle kurgulanmıştır. Programlar, bu sorunları ele almak için psikolojik terapi sağlayarak bireylerin geçmiş deneyimleriyle yüzleşmelerine, stres ve çatışmayla başa çıkmak için daha sağlıklı yollar geliştirmelerine yardımcı olmuştur. Bu terapiler, iyileştirme ve aşırılık yanlısı davranışların nüksetmesini önlemeyi hedeflemiştir (Yumitro vd., 2022).

Bu programlarda kültürel etkileşime fazlaca önem verilmiş ve “kültürel sorgulama” adı verilen bir metod geliştirilmiştir. Bu yöntemle örgütten ayrılanların psikolojik durumlarının ve şiddetle ilişkili düşüncelerinin daha iyi anlaşılabilmesi için çaba sarf edilmiştir. Böylelikle silah bırakan kişilerin dini ve kültürel algılayışları daha iyi kavranmış ve kendileriyle bir diyalog geliştirilebilmiştir (Saleh, 2022: 72).

Endonezya'daki radikalleşmeden arındırma yaklaşımı iki amaca ve faaliyete odaklanmıştır. Bunlar terör grubunun içinden istihbarat elde etmek ve tutuklananların toplumla yeniden bütünleşmesi olarak belirtilmektedir. Sürecin 2005 yılında başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Endonezya örneğinde öne

çıkan bir diğer özellik militanların terör grubundan ayrılması ve radikal düşüncelerden uzaklaşması doğrultusunda eski örgüt militanlarının rolüne ağırlık verilmesidir. Aynı şekilde Detachment 88 ünitesinin radikalleşmeden arındırma uygulamasında psikologların danışmanlığından yararlanıldığı da bilinmektedir (Rabasa vd., 2010: 106).

Bahsi geçen eski örgüt mensuplarının rolü ise örgüt içi hiyerarşinin radikalleşmeden arındırmaya dönüştürülmesinde kullanılmıştır. Ashour (2009), eski militanlardan üst düzey yöneticilerin radikal fikirlerden arındırıcı mesajlarının, örgütten yeni ayrılanlar üzerinde büyük etki yarattığını belirtmektedir. Bu militanların bir kısmının, fikri temeli olan ve radikalizmden uzak fikirlere yer verilen kitaplar yazdıkları da bilinmektedir. JI eski liderlerinden Nasir Abbas ve Bali bombalı saldırılarının sorumlularından Ali Imron bu kişiler arasındadır (Rabasa vd., 2010: 109).

Endonezya'daki radikalleşmeden arındırma programının önemli bir vechesi terörist örgüt mensubu mahkumlar arasındaki radikalizmden arındırma çabalarını içeren cezaevlerindeki uygulamalardır. Bu girişimlerin Ulusal Terörle Mücadele Ajansı tarafından koordine edilmesi, bu programların başarısında önemli bir faktör olarak vurgulanmıştır (Asrori vd., 2020). Ayrıca tutukluların rehabilitasyona yönelik tutumları ve alternatif kimlikleri ve hedefleri kabul etmeleri, Endonezya'daki radikalleşmeden arındırma programlarının etkinliğinin temel belirleyicileri olarak kabul edilmektedir (Milla vd., 2019).

Radikalleşmeden arındırma programlarının verimliliği, bu girişimlerin erişimini ve etkisini genişletmek için çok kültürlü eğitim gibi sosyal yaklaşımların programlara aktarımından da etkilenmiştir. Endonezya, radikalleşmeyi önleme çabalarına sosyal perspektifleri entegre ederek radikalleşmenin temel nedenlerini daha iyi anlamayı ve daha kapsayıcı ve hoşgörülü bir toplumu teşvik etmeyi amaçlamıştır (Yumitro ve Abhiyoga, 2022). Ayrıca, sanal gerçekliğin bireyleri radikalleşmeden uzaklaştırmak ve perspektif almayı teşvik etmek için bir araç olarak kullanılması, bu programların sonuçlarını iyileştirmek için bir yöntem olarak kullanılmıştır. Sanal gerçeklik teknolojisi radikalleşmeden arındırma programlarında bireylerin perspektif alma ve grup içi çatışmaların çözümünü kolaylaştırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu teknoloji sayesinde, bireyler sanal ortamlar içerisinde farklı bakış açılarını deneyimlemiş ve kendi inanç sistemlerinin dışında kalan grupların duygularını ve düşüncelerini daha iyi anlamaya çabalamıştır. Bu yaklaşım, radikalleşmenin altında yatan karmaşık psikososyal süreçlere müdahale etmeyi hedefleyerek, aşırı uç düşüncelerin ve şiddet eğilimlerinin azaltılmasına katkı sağlamıştır. Her ne kadar sanal gerçeklik tabanlı müdahaleler radikalleşmeden arındırma ile ilgili tüm sorunları tamamen çözemese de alandaki belirli konuları ele almak için yenilikçi ve etkili bir yöntem sunmuştur (Pelletier ve Drozda-Senkowska, 2020).

Endonezya JI örneğinde, radikalleşmeden arındırma programlarının başarısını değerlendirirken, özdenetim, başa çıkma becerileri ve empatinin

geliştirilmesi gibi faktörlerin şiddet içeren aşırıcılığa verilen desteği azaltmada hayati olduğu tespit edilmiştir. Bu unsurları hedef alan müdahaleler, bireylerin şiddet içeren aşırıcılığa yönelik tutumlarını etkileme ve radikal ideolojilerden uzaklaşmayı teşvik etme konusunda umut vaat etmiştir (Nivette vd., 2021). Ayrıca Endonezya’da radikalleşmeden arındırma teorilerinin ve programlarının uygulanması, bireylerin terörizmi ve aşırıcı faaliyetleri bırakmalarını desteklemek için yeni bir yaklaşım olarak tartışılmaktadır (Prasetya ve Meliala, 2021).

Endonezya’da uygulanan modelin en önemli yönü yukarıdan aşağı iletişim yerine tabandaki tutuklular veya silah bırakanlarla iletişim kurulmasına yönelik stratejidir. Aynı şekilde bu uygulamanın başarısı örgüt içerisinde istihbarat toplama yöntemlerinin başarısı sayesinde de mümkün olmuştur. Ancak bu uygulamada sorunlu olan nokta genel süreçte teröristlerin örgütten ayrılmalarının (disintegration) sağlanması ancak radikal fikirlerden tamamen arındırılmamalarıdır (deradicalization). Zira bazı eski örgüt militanlarının serbest bırakıldıktan ve topluma karıştıktan sonra tekrar şiddet eylemlerine karıştıkları bilinmektedir. Diğer yandan bazı eski militanların ise insan öldürme düşüncesinden vazgeçtikleri ancak İslam’ın radikal yorumlarından sıyrılmadıklarına dair görüşler de söz konusudur (Marsden, 2017: 13). Yine de Endonezya radikalleşmeden arındırma programının başarısının başarısızlığına üstün geldiği söylenebilmektedir.

Bireysel düzeyde belirlenen hedeflerin başarılarını davranış değişikliği ve ideolojik değişimler, azaltılmış yeniden suç işleme oranları, olumlu sosyal yeniden entegrasyon, akran etkisi ve son olarak artan öz farkındalık olarak sıralamak doğru olacaktır. Bireysel düzeyde başarının bireysel göstergelerinden birisi, katılımcılar arasında davranış ve ideolojideki gözle görülür değişim olmuştur. Bu programlardan geçen birçok kişi şiddetten vazgeçmiş ve daha ılımlı görüşler benimsemiştir. Bu değişiklikler genellikle diyalog kurma, toplum faaliyetlerine katılma ve aşırıcılığa karşı kamuoyu önünde konuşma istekliliklerine de yansımıştır. Taskarina ve Nuri’ye göre (2021) programlar, eski aşırılık yanlıları arasında yeniden suç işleme oranlarının azaltılmasında etkili olmuştur. Bu hedefte, kapsamlı destek sağlanması ve radikalleşmenin temel nedenlerinin ele alınmasıyla, bireylerin serbest bırakıldıktan sonra aşırılık yanlısı faaliyetlere geri dönme olasılığının daha düşük olacağı varsayımı etkili olmuştur. Uygulanan destek sistemleri, örgütten ayrılmış kişilerin yeni hayatlar kurmalarına ve topluma entegre olmalarına yardımcı olarak nüksetme olasılığını azaltmıştır. JI örneğinde, bireysel düzeyde başarılı radikalleşmeden arındırma, olumlu sosyal yeniden entegrasyonla sonuçlanmıştır. Bu programlardan geçen bireyler toplumlarının üretken üyeleri haline gelmiştir. İstihdam sağlama, sağlıklı ilişkiler kurma ve topluma olumlu katkıda bulunabilme noktasında bir başarıdan söz etmek mümkün olmuştur (Taskarina ve Nuri, 2021).

İslah olmuş bireyler halihazırda aşırılık yanlısı faaliyetlerde bulunan diğer kişiler için rol model görevi görmüştür. Dönüşüm hikayeleri ve radikalleşmeyle

mücadele çabalarına aktif katılımları başkalarına da benzer bir yol izlemeleri için ilham vermiştir. Bu duruma bir örnek bir polis memuru olarak görev yaparken JI'ya katılan ve ardından radikalleşmeden arındırma programına alınan Sofyan Tsauri'dir. Tsauri radikalleşme ile mücadele kapsamında kitap yazmanın dışında YouTube üzerinden bir kanal da kurmuş ve buradan kitlelere seslenmiştir (Muhyiddin ve Priyanto, 2023: 2-3). Bu yöntem, değişimin mümkün olduğuna dair somut bir kanıt sağladığı için radikalleşmeden uzaklaşma sürecinde güçlü bir araç olarak kullanılmıştır. Programlar sayesinde bireyler öz farkındalıklarını ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmiştir. Program katılımcıları, aşırılıkçı ideolojileri ve propagandayı eleştirel bir şekilde sorgulamayı öğrenerek radikalleşmeye daha az yatkın hale gelmeye başlamıştır. Bu bilişsel değişim, uzun vadeli radikalleşmeyi sürdürmek ve gelecekte aşırılık yanlısı faaliyetlere katılımı önlemek için kritik olarak değerlendirilmiştir (Widya vd., 2020).

Sonuç

Terörizmin yalnızca belirli coğrafyalarda değil dünyanın tüm bölgelerinde etkisini hissettirdiği bu dönemde radikalleşme üzerine çalışmalar önemli bir çabayı ifade etmektedir. Yeniden vurgulamak gerekirse terörizm olgusunun önemli sebeplerinden birisi radikalleşmedir. Bu nedenle terörizmle mücadele radikalleşmenin önlenmesini gerektirmektedir. Diğer yandan terör veya şiddeti araç olarak benimsemiş örgütlere katılan bireylerin radikalizm ve örgüt mensupluğundan vazgeçirilmesi de terörizmle ve radikalizmle mücadelede önemli bir yer tutmaktadır.

Radikalleşmeden arındırma terör örgütlerine mensup kişilerin bu örgütlerden ayrılmalarını içeren bir kavram olarak görülebilir. Radikalleşmeden arındırmanın nasıl yönetileceği ve hangi somut uygulama ve programlarla yürütülebileceğine yönelik birçok görüş bulunmakla birlikte DDR modeli en öne çıkan model olarak kabul edilmektedir. Bu modelde tüm sürecin başarılı bir şekilde yürütülmesi için sembolik öneme haiz silahsızlanma aşaması ilk aşamayı oluşturmaktadır. Bu makalede de vurgulandığı gibi bu aşama tarafların samimi bir iletişim inşasına yönelik olarak da öneme sahiptir. Silahsızlanmayla başlayan süreç eski terör örgütü mensuplarının topluma karışması, radikalizmden sıyrılmaları ve hayatlarının normalleşmesiyle sonuçlanmaktadır.

Araştırma, radikalleşmeden arındırma süreçlerini ve uygulanan politikaların etkinliğini çok boyutlu bir yaklaşımla incelemiştir. Radikalleşmenin temel nedenlerine inerek hem bireysel hem de toplumsal seviyelerde hangi unsurların radikalleşmeye yol açtığına dikkat çekilmiştir. Özellikle terörizmin ideolojik kökenleri, örgüt içi dinamikler ve bireylerin sosyal kimlikleri bu sürecin önemli belirleyicileri olarak ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak, radikalleşmeden arındırma programlarının, sadece ideolojik bir dönüşüm değil, aynı zamanda bireylerin topluma yeniden entegrasyonunu sağlamada önemli bir araç olduğu vurgulanmıştır.

Pratik olarak radikalleşmeden arındırma çabaları da DDR modeli uygulamaları da birçok zorluğu beraberinde getirmektedir. Bu zorluklar özellikle yaşamının uzun bir sürecini terör örgütü içerisinde geçiren kişilerin “normal” toplum yaşamına entegre olmalarında ve zihnen radikal fikirlerden arındırılmalarında kendilerini göstermektedir. Ancak bu makalenin ilk kısımlarında da belirtildiği gibi radikalleşmeden arındırma ve ona dair modeller siyasal şiddet ve terörizmin sona erdirilmesi doğrultusunda etkili olabilecek araçlar olarak öne çıkmaktadır.

Araştırmada bulgular, radikalleşmeden arındırma süreçlerinin yalnızca güvenlik güçlerinin zorlayıcı yöntemlerine dayanmaması gerektiğini göstermiştir. Başarılı deradikalizasyon programlarının birey odaklı yaklaşımlar benimsediği, psikososyal destek, ekonomik fırsatlar ve toplumsal kabul gibi unsurları içerdiği görülmüştür. Endonezya örneğinde olduğu gibi, radikalleşmeden arındırma programlarının etkinliği, devlet kurumları, sivil toplum ve dini liderler gibi çok sayıda paydaşın katılımına dayanmaktadır. Özellikle “pentaheliks” modeli gibi çok paydaşlı yaklaşımlar, bu süreçlerin sürdürülebilirliği ve başarı oranlarını artırmaktadır.

Bu çalışmada ortaya konan bulgulara göre, radikalleşmeden arındırma programlarının başarısı, bireyin sadece radikal ideolojiden vazgeçmesi değil, aynı zamanda topluma etkin bir şekilde yeniden katılımını sağlamasıyla doğrudan ilişkilidir. Programların bu süreci yönetirken çok yönlü yaklaşımlar benimsemesi, hem bireylerin uzun vadeli toplumsal entegrasyonunu kolaylaştırmakta hem de terörizmin yeniden canlanmasını önlemektedir. Eğitim, istihdam ve psikososyal destek bu sürecin önemli bileşenleridir.

Bunun yanı sıra, uluslararası düzeyde yapılan uygulamalara bakıldığında, programların toplumsal yapıya ve kültüre özgü dinamikleri dikkate alması gerektiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Endonezya’daki radikalleşmeden arındırma programlarının yerel dini liderler ve toplumsal figürlerle iş birliği yapması, bu programların başarısında kritik bir rol oynamıştır. Aynı şekilde, programların uzun vadeli bir perspektif ile planlanması ve yeniden suça karışma (recidivism) riskini minimize edecek önlemlerin alınması gerekmektedir.

Nihai olarak, radikalleşmeden arındırma süreçleri, sadece bireylerin örgütlerden ayrılmasını değil, aynı zamanda uzun vadeli toplumsal entegrasyonu sağlayacak çok yönlü yaklaşımlarla desteklenmelidir. Bu bağlamda, Endonezya’da uygulanan programlar, diğer ülkeler için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bireylerin sosyal, ekonomik ve psikolojik olarak güçlendirilmesi, radikalleşmeden arındırmanın sürdürülebilir başarısının temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu tür programların geliştirilmesi, ülkeler arasındaki bilgi ve tecrübe paylaşımıyla desteklenmelidir.

Kaynakça

- Agastia, I. G. B. D., Perwita, A. A. B., & Subedi, D. B. (2020). Countering violent extremism through state-society partnerships: a case study of de-radicalisation programmes in indonesia. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 15(1), 23-43. <https://doi.org/10.1080/18335330.2020.1722317>
- Altier, M. B., Thoroughgood, C. N., ve Horgan, J. G. (2014). Turning away from terrorism: Lessons from psychology, sociology, and criminology. *Journal of peace research*, 51(5), 647-661.
- Anastasia, I. K. (2023). Study Of Deradicalization And Disengagement Of Former Terrorism Convicts As An Effort To Prevent Terrorism For National Resilience. *Journal Research of Social Science, Economics, and Management*. 3(1), 163-179.
- Ashour, O. (2009). *The de-radicalization of Jihadists: Transforming armed Islamist movements*. Routledge.
- Asrori, S., Jamilah, J., ve Ismail, M. (2020). The challenge of radicalization and deradicalization in prison; a review on social dynamics prison officers and terrorist inmates. <https://doi.org/10.4108/eai.12-11-2019.2293531>
- Banholzer, L. (2013). When Do Disarmament, Demobilization and Reintegration Programs Succeed?. *Demobilization and Reintegration Programs Succeed*.
- Barrelle, K. (2015). Pro-integration: disengagement from and life after extremism. *Behavioral sciences of terrorism and political aggression*, 7(2), 129-142.
- Bintarsari, N. K. (2022). *Countering terrorism in Indonesia: a study of policy in counter-terrorism measures of the Indonesia National Counter-terrorism Agency (Badan Nasional Penanggulangan Terorisme/BNPT)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Rutgers The State University of New Jersey, Graduate School-Newark.
- BNPT. (2013). *National Rehabilitation Guidelines for Terrorism Perpetrators and Families Volume 1*. Jakarta: The National Anti-Terror Agency.
- Brailey, M., Ismail, N. H., & Amir, I. (2023). "hearts, hands and heads": exploring the relationship between disengagement and deradicalization through counter violent extremism project implementation in indonesia. *Muslim Politics Review*, 2(1), 2-20. <https://doi.org/10.56529/mpr.v2i1.140>
- Bjørge, T. (2011). Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups. *Crime, law and social change*, 55(4), 277-285.
- Cardenas, J., Pérez, N. S., & Triana, S. (2016). Different paths to peace building: A comparative analysis of DDR programs in Colombia and the Province of Aceh, Indonesia. In *Handbook of Research on Transitional Justice and Peace Building in Turbulent Regions* (pp. 374-396). IGI Global.
- Della Porta, D., ve LaFree, G. (2012). Guest editorial: Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 6(1), 4-10.

- Edwards, W. ve Newman, J. R. (1982). *Multiattribute Evaluation*, Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Gill, P., Bouhana, N., & Morrison, J. (2015). Individual disengagement from terrorist groups. *Terrorism and political violence*, 243-257.
- Gossman, P. (2009). *Transitional Justice and DDR: The Case of Afghanistan*. International Center for Transitional Justice Research Brief. June. Available at: http://www.ictj.org/static/Publications/Gossman_Af_ResearchBriefDDR_re2009.Pdf
- Hilmy, M. (2013). The politics of retaliation: the backlash of radical islamists to the deradicalization project in indonesia. *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies*, 51(1), 129. <https://doi.org/10.14421/ajis.2013.511.129-158>
- Horgan, J. (2004). *The psychology of terrorism*. Routledge.
- Horgan, J. (2009a). Disengaging from terrorism. *The faces of terrorism: Multidisciplinary perspectives*, 257-276.
- Horgan, J. G. (2009b). *Walking away from terrorism: Accounts of disengagement from radical and extremist movements*. Routledge.
- Horgan, J., ve Braddock, K. (2010). Rehabilitating the terrorists?: Challenges in assessing the effectiveness of de-radicalization programs. *Terrorism and political violence*, 22(2), 267-291.
- Humphreys, M., & Weinstein, J. M. (2007). Demobilization and Reintegration. *Journal of Conflict Resolution*, 51(4), 531-567. <https://doi.org/10.1177/0022002707302790>
- Hwang, J. C. (2018). *Why terrorists quit: The disengagement of Indonesian jihadists*. Cornell University Press.
- Ike, T. J., Singh, D., Jidong, D. E., Murphy, S., & Ayobi, E. E. (2021). Rethinking reintegration in nigeria: community perceptions of former boko haram combatants. *Third World Quarterly*, 42(4), 661-678. <https://doi.org/10.1080/01436597.2021.1872376>
- Ilyas, M. and Athwal, R. (2021). De-radicalisation and humanitarianism in indonesia. *Social Sciences*, 10(3), 87. <https://doi.org/10.3390/socsci10030087>
- Indrawan, J. ve Aji, M. (2019). The effectiveness of national agency for combating terrorism's deradicalization program toward terror convicts in indonesia. *Jurnal Pertahanan & Bela Negara*, 9(2), 1. <https://doi.org/10.33172/jpbh.v9i2.571>
- IPAC (2024). "An Indonesian Deradicalisation Program That Works", IPAC Report No: 92, <https://understandingconflict.sgp1.digitaloceanspaces.com/dashboard/IPAC-Report-92-An-Indonesian-Deradicalisation-Program-that-Works-rev.pdf.pdf>.
- Ismail, N. H. (2023). Indonesia's detachment 88—a model for countering extremism. *RSIS Commentaries*, 148-23.
- Knight, M. (2008). Expanding the DDR model: Politics and organizations. *Journal of Security Sector Management*, 6(1), 1-19.
- Koehler, D. (2016). *Understanding deradicalization: Methods, tools and programs for countering violent extremism*. Taylor & Francis.

- Kruglanski, A., Gelfand, M., Bélanger, J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., ve Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: how significance quest impacts violent extremism. *Political Psychology*, 35(S1), 69-93. <https://doi.org/10.1111/pops.12163>
- Marsden, S. V. (2017). *Reintegrating extremists: Deradicalisation and desistance*. Springer.
- McQuinn, B. (2023). Study of deradicalization and disengagement of former terrorism convicts as an effort to prevent terrorism for national resilience. *Journal Research of Social Science, Economics, and Management*, 3(1). <https://doi.org/10.59141/jrssem.v3i1.526>
- Milla, M., Hudiyana, J., ve Arifin, H. (2019). Attitude toward rehabilitation as a key predictor for adopting alternative identities in deradicalization programs: an investigation of terrorist detainees' profiles. *Asian Journal of Social Psychology*, 23(1), 15-28. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12380>
- Muggah, R. (2005). No Magic Bullet: A Critical Perspective on Disarmament, Demobilization and Reintegration and Weapons Reduction in Post-Conflict Contexts. *The Round Table*, 94(379), 239-252. <https://doi.org/10.1080/00358530500082684>
- Muggah, R. (Ed.). (2009). *Security and post-conflict reconstruction*. New York: Routledge.
- Muggah, R. (2010). Innovations in disarmament, demobilization and reintegration policy and research-Reflections on the last decade. *NUPI Working Paper*.
- Muggah, R. and O'Donnell, C. (2015). Next generation disarmament, demobilization and reintegration. *Stability: International Journal of Security & Development*, 4(1). <https://doi.org/10.5334/sta.fs>
- Muhyiddin, M., & Priyanto, S. (2023). Deradicalization Narratives from Former Convicts in the Digital Space: Sofyan Tsauri's YouTube Channel Analysis. *Jurnal Komunikasi Islam*, 13(01), 1-23.
- Muluk, H., Umam, A., ve Milla, M. (2019). Insights from a deradicalization program in Indonesian prisons: the potential benefits of psychological intervention prior to ideological discussion. *Asian Journal of Social Psychology*, 23(1), 42-53. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12392>
- Nivette, A., Echelmeyer, L., Weerman, F., Eisner, M., ve Ribeaud, D. (2021). Understanding changes in violent extremist attitudes during the transition to early adulthood. *Journal of Quantitative Criminology*, 38(4), 949-978. <https://doi.org/10.1007/s10940-021-09522-9>
- Önenli Güven, M. (2023). İstihbarat ve Terörizmle Mücadelede Radikalleşmeden Dönüş. *İstihbarat Çalışmaları ve Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 221-244.
- Pelletier, P. ve Drozda-Senkowska, E. (2020). Virtual reality as a tool for deradicalizing the terrorist mind: conceptual and methodological insights from intergroup conflict resolution and perspective-taking research. *Peace and Conflict Journal of Peace Psychology*, 26(4), 449-459. <https://doi.org/10.1037/pac0000442>

- Porto, J. G., Parsons, I., ve Alden, C. (2007). From Soldiers to Citizens: The Social, Economic and Political Reintegration of UNITA Ex-combatants. Institute for Security Studies Monographs, (130).
- Prasetya, A. ve Meliala, A. (2021). Desistance from terrorism a new hope for the quit from terrorism program indonesia. *International Journal of Social Science and Human Research*, 04(10). <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v4-i10-53>
- Rabasa, A., Pettyjohn, S. L., Ghez, J. J., ve Boucek, C. (2010). *Deradicalizing islamist extremists*. RAND Corp Arlington VA National Security Research Div.
- Reinares, F. (2011). Exit from terrorism: A qualitative empirical study on disengagement and deradicalization among members of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 23(5), 780-803.
- Reiter, J., Doosje, B., & Feddes, A. R. (2020). Radicalization and deradicalization: a qualitative analysis of parallels in relevant risk factors and trigger factors.. <https://doi.org/10.31234/osf.io/yne3v>
- Saleh, M. (2022). The religious leaders' view on deradicalization efforts through the islamic educational institutions and anti-terrorism law in yogyakarta. *Progresiva Jurnal Pemikiran Dan Pendidikan Islam*, 11(01), 70-86. <https://doi.org/10.22219/progresiva.v11i01.21834>
- Silke, A. (2008). Holy Warriors: Exploring the Psychological Processes of Jihadi Radicalization. *European Journal of Criminology*, 5(1), 99-123. <https://doi.org/10.1177/1477370807084226>
- Subagyo, A. (2021). The implementation of the pentahelix model for the terrorism deradicalization program in indonesia. *Cogent Social Sciences*, 7(1). <https://doi.org/10.1080/23311886.2021.1964720>
- Subedi, D. B. (2014). Conflict, combatants, and cash: Economic reintegration and livelihoods of ex-combatants in Nepal. *World Development*, 59, 238-250.
- Sukabdi, Z. A. (2015). Terrorism in indonesia: a review on rehabilitation and deradicalization. *Journal of Terrorism Research*, 6(2). <https://doi.org/10.15664/jtr.1154>
- Suratman, Y. P. (2018). The effectiveness of de-radicalization program in southeast asia: does it work? the case of indonesia, malaysia, and singapore. *JAS (Journal of ASEAN Studies)*, 5(2), 135. <https://doi.org/10.21512/jas.v5i2.4302>
- Syafiq, M., Alfithon, A. M., Cherney, A., & Louis, W. R. (2024). Self-compassion as a factor in the deradicalisation of extremist offenders. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 18, 18344909231225300.
- Taskarina, L. ve Nuri, W. (2021). Dreaming of the peaceful ways: an evaluation of the indonesian deradicalisation program. *Technium Social Sciences Journal*, 25, 687-700. <https://doi.org/10.47577/tssj.v25i1.5092>
- Ulyana, A. ve Riyansyah A. (2021). "De-radicalization Program: The Case Study of Indonesia". *International Journal of Business Economics and Social Development*". 2(2), 78-88.
- Widya, B., Syaquillah, M., & Mr., S. Y. (2020). The involvement of ex-terrorist inmates and combatants in the disengagement from violence strategy in

- indonesia. *Journal of Terrorism Studies*, 2(2). <https://doi.org/10.7454/jts.v2i2.1022>
- Wright, S. A. (1988). Leaving new religious movements. Issues, theory, and research. *Falling from the faith. Causes and consequences of religious apostasy*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Yumitro, G. ve Abhiyoga, N. (2022). Multiculturalism education as the social approach for deradicalization program in indonesia. *Technium Social Sciences Journal*, 38, 124-134. <https://doi.org/10.47577/tssj.v38i1.7763>
- Yumitro, G., Febriani, R., Roziqin, A., & Abiyogha, N. (2022). Deradicalization programs in indonesia: bibliometric analysis of international publication trends from 1980 to 2022. *Communications in Humanities and Social Sciences*, 2(1), 30-35. <https://doi.org/10.21924/chss.2.1.2022.31>